

Kis Iván

ÚJ SZEMPONTOK AZ 1041–1044-ES ÉVEK MAGYAR–NÉMET KONFLIKTUSSOROZATÁHOZ*

Bevezetés

Tanulmányom célja a III. Henrik német király (1039–1056, 1046-tól német-római császár) és Aba Sámuel magyar uralkodó (1041–1044) közötti konfliktussorozat újraértelmezése. A kérdés aktualitására a hazai szakirodalomban zajló polémia kapcsán figyeltem fel. Ismert tény, hogy a magyar–német viszony sem a vizsgált években, sem azután nem nevezhető problémamentesnek, és Aba Sámuel uralkodásának ideje alatt Henrik három katonai akciót is (1042, 1043, 1044) vezetett a Magyar Királyság területére.¹ Ugyancsak köztudott, hogy ezek közül az utolsó hadjárat Aba Sámuel megbuktatásához, Orseolo Péter (újbóli) trónra lépéséhez (1038–1041, 1044–1046), valamint a Henrik és Péter közötti hűbérúr–hűbéres viszony kialakulásához – a ma uralkodó történelmi vélekedés szerint egyenesen hazánk politikai önállóságának elvesztéséhez – vezetett.

A magyar medievisztika túlnyomó részének álláspontja a kérdésben a következő: Henrik 1041–1044 közötti hadjáratai kezdettől fogva egyazon célt szolgáltak, a Német Birodalom hegemoniájának megteremtésével összefüggésben a Magyar Királyság fegyveres alávetését. Mi több, a Német-római Birodalomban 1024-ben hatalomra került Száli-dinasztia alapvetően offenzív, nagyhatalmi politikát folytatott a birodalomtól keletre fekvő államokkal szemben.² Az ide sorolható értelmezések szerint Henrik első két támadása (1042, 1043) még nem hozta meg a kívánt eredményt, ám a harmadik hadjárat során Ménfőnél (1044. július 5-én) aratott győzelem végül igen: ekkor végre sikerült Magyarország alávetése, addigi függetlenségének megszüntetése. Mi több, Henrik kezdettől fogva arra

* Ezúton köszönöm Thoroczkay Gábornak, valamint Mikó Gábornak a tanulmánnyal kapcsolatos hasznos észrevételeiket.

¹ *Egon Boshof*: Das Reich und Ungarn in der Zeit der Salier. Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen. Regensburg 1988. 41–64.; A tanulmányban tárgyalt korszak egészéhez lásd *Ernst Steindorf*: Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich III. I. Leipzig 1874. 101–222.

² A teljesség igénye nélkül: *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899.; *Hóman Bálint*: Magyar történet I. 5. kiadás. Bp. 1938. 241–251.; *Horváth Miklós*: Nyugati határvédelmünk stratégiai–taktikai jelentőségének néhány kérdése a XI–XII. században. Hadtörténelmi Közlemények 1/2. (1957) 78–104.; *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 58–60.; *Csaba Szabó*: Die militärischen Aspekte der deutsch–ungarischen Beziehungen während der Salierzeit. Ungarn–Jahrbuch 21. (1993–1994) 1–18.; *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged 1996. 72–77.; *Kristó Gyula*: A tizenegyedik század története. (Magyar Századok) Bp. 1999. 71–73.

törekedett, hogy a Magyarországról 1041-ben elűzött és hozzá menekült Orseolo Pétert fegyveres erővel helyezze vissza a magyar trónra.

Néhány éve azonban Varga Gábor, a középkori német történelem kutatója merőben új értelmezést adott az említett három évben zajló német–magyar viszálynak. Tanulmányában egy, a kortárs forrásokban megjelenő, III. Henrik figurájához kapcsolódó uralkodói ideát vizsgált, amely szerint a német király – neveltetéséből, saját vallásos áhítatából, valamint a korabeli elvárásokból adódóan, a teokratikus királyság eszméjének vetületeként – „a békéltető király” (*rex pacificus*) szellemiségében uralkodott, és uralkodói önértelmezését mind bel-, mind külpolitikájában ez a gondolat határozta meg. A béketeremtés tehát Henrik uralkodásának központi feladata és legitimációs forrása volt. Írásában Varga mindezt összefüggésbe hozta az 1041 és 1044 közötti magyar–német háborúskodással, és a korabeli forrásokat megvizsgálva azt állította, hogy Henrik ebben az időszakban vezetett hadjáratai nem tanúskodnak az állítólagos hegemoniális-expanzív törekvésekről, az uralkodó magyarországi politikájának egyes mozzanatai nem mutatják a hódító célzatú hatalmi politika jellegzetes ismérveit. Sőt, az is megkérdőjelezhető, hogy Henrik kezdettől fogva valóban Péter visszahelyezése mellett kötelezte el magát.³ Varga szerint mindezt az említett Henrik-féle „békéltető” szellemiség magyarázta.

A fent ismertetett véleménykülönbség arra késztetett, hogy magam is áttekintsem a Henrik-féle hadjáratokkal kapcsolatos egykorú forrásokat. A korszak szűkös forrásadottsága miatt főként az eddigi szakirodalom által is használt kútfőkre építettem, ami az *Altaichi Évkönyvet*,⁴ *Reichenau-i Hermann krónikáját*,⁵ a *Hildesheimi Évkönyvet*,⁶ valamint a 14. századi magyar krónikakompozíciót jelenti.⁷ Vizsgálatomba azonban néhány olyan, Henriktől származó adománylevelet is bevontam, amelyek forrásértékét a magyar történeti kutatás eddig nem aknázta ki. Nézetem szerint Varga Gábor azt helyesen állapította meg, hogy a kortárs krónikák nem mutatnak Henrik Magyarországgal kapcsolatos, előre eltervezett, erőszakos, hódító törekvéseire, és Péter visszahelyezésének szándékát sem igazolják

³ Varga Gábor: Heinricus III. rex pacificus. Az Árpádok és a Német-római Birodalom uralkodóinak kapcsolatáról. *Aetas* 22. (2007) 3. sz. 35–58.

⁴ *Annales Altahenses Maiores*. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum [a továbbiakban: MGH Script. rer. Germ.] IV.) Hrsg. Edmund von Oefele. Hannoverae 1891.

⁵ *Hermannii Augiensis Chronicon*. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores [a továbbiakban: MGH SS] V.) Hrsg. Georg Heinrich Pertz. 1844. Hannoverae 74–133.

⁶ *Annales Hildesheimenses*. (MGH SS III.) Hrsg. Georg Heinrich Pertz. Hannoverae 1839. 22., 42–70., 90–103., 103–112., 112–116.

⁷ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. Ed. Alexander Domanovszky. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Ed. Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938. (Reprint: Bp. 1999.) (a továbbiakban: SRH) I. 217–505.

(annak ellenére, hogy végül az valóban megtörtént).⁸ Varga fent ismertetett álláspontjának második része azonban számomra nem meggyőző: túlzásnak érzem azt állítani, hogy Henrik külpolitikai-katonai lépései valóban a német uralkodót körüllegő békevágyból vezethetők le. Utóbbi inkább lehetett Henrik udvarának tudatos propagandája, mintsem valamiféle, a fegyveres támadások mögött álló „jámbor” motiváció.

Megkísérelek ezért egy olyan rekonstrukciót felvázolni III. Henrik támadásainak okát illetően, amely eltér a magyar történeti kutatás megszokott nézőpontjától, és részben Varga véleményétől is. Annyit már itt fontos megemlíteni, hogy Varga Gábor vélekedése mögött felfedezhetőek a német középkorkutatás utóbbi néhány évtizedben III. Henrik (és általában a Száli-dinasztia) politikájával, uralkodói önértelmezésével, hatalomgyakorlásával kapcsolatban megfogalmazott új szempontjai, amelyek a magyar medievisztikába egyelőre – leszámítva Varga írását és Pósnán László alább idézendő monográfiáját – még nem jutottak be. A korábbi német – és magyar – szakirodalom ugyanis a 11. századi viszonyokat a modern nemzetállamok ellentéteinek tükrében szemlélte, és a birodalmak, államok és népek antagonizmusát vizionálta.⁹ Ahogy azt Varga találóan megfogalmazta, az eltérés okát feltehetően a gondolati háttér különbözőségével magyarázhatjuk: a korábbi tudományos álláspont középpontjában ugyanis az államok, Németország, illetve a Német-római Birodalom és Magyarország kapcsolata, a függetlenség elvesztése, majd az állami, illetve nemzeti szuverenitás újbóli elnyerése áll.¹⁰ A 20. század végén, illetve a 21. században született tudományos munkák szerzői azonban modern szempontok visszavetítése helyett igyekeztek a 11. századi viszonyokat megérteni és a század eseményeit az akkori kor gondolkodásának keretei között elhelyezni.¹¹ Ez utóbbi megközelítés fényében német

⁸ Varga G.: *Heinricus rex pacificus* i. m. 54.

⁹ Lásd az 1. és a 2. jegyzetet.

¹⁰ Uo. 37.

¹¹ A legfontosabb tételek: *Hagen Keller*: Zwischen regionaler Begrenzung und universalem Horizont. Deutschland im Imperium der Salier und Staufer 1024–1250. Berlin 1986. 89–106.; *Friedrich Prinz*: Kaiser Heinrich III. und seine widersprüchliche Beurteilung und deren Gründe. Historische Zeitschrift 246. (1988) 529–548.; *Uö*: Die Grenzen des Reiches in frühsalischer Zeit. Ein Strukturproblem der Königsherrschaft. In: Die Salier und das Reich. 1. Salier, Adel, und Reichsverfassung. Hrsg. Stefan Weinfurter. Sigmaringen 1991. 159–173.; *Karl Brunner*: Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert. Österreichische Geschichte 907–1156. Wien 1994.; *Gerd Althoff*: Spielregeln der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Friede und Fehde. Darmstadt 1997. 21–57.; *Stefan Weinfurter*: The Salian Century: Main Currents in an Age of Transition. Trans. Barbara M. Bowlus. Philadelphia 1999. 85–111.; *Johannes Laudage*: Heinrich III. (1017–1056). Ein Lebensbild. In: Das salische Kaiser-Evangelium. Der Kommentar. I. Hrsg. Johannes Rathofer. Madrid 1999.; *Stefan Weinfurter*: Ordnungskonfigurationen im Konflikt. Das Beispiel Heinrichs III. In: *Mediaevalia Augiensia*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters. Hrsg. Jürgen Petersohn. (Vorträge und Forschungen 54.) Stuttgart 2001. 79–100.; *Johannes Laudage*: Die Salier. Das erste deutsche Königshaus.

expanzív-hódító külpolitikáról és német–magyar állami szembenállásról csak óvatosan beszélhetünk, hiszen éppen az olyan fogalmak, mint a „külpolitika”, „expanzió” vagy éppen az „államiság” a 11. századra vonatkoztatva anakronisztikusnak tekinthetőek, így használatukkal óvatosan kell bánni.¹²

Henrik politikája, uralkodói önértelmezése és hatalomgyakorlása

A téma vizsgálatakor ki kell térnem a III. Henriket övező – és Varga Gábor tanulmányában is nagy hangsúllyal szereplő – *rex pacificus* ideológiára. Nem túlzás azt állítani, hogy a száli király alatt kiteljesedett a már a keleti frank uralkodóknál, különösen az Ottók alatt is szerepet játszó teokratikus királyság eszménye: Henrik Isten nevében kormányzott, Krisztus helytartójaként, az égi és a földi szféra között elhelyezkedve.¹³ Ez elméleti és gyakorlati értelemben is egy kettőséget jelentett. Henrik a keresztény ideák (mint például az igazságosság, jámborság, irgalmasság) legfőbb képviselője, közvetítője volt, ugyanakkor a korszak szellemiségétől áthatott egyházi vezető réteg is azt várta tőle, hogy mindezen eszméknek megfelelően, ezek nevében uralkodjon. A gyakorlati politikában – bár Henrik a hatalma alá vonta az egyházi intézményeket, sőt a központosítás érdekében egy királyi kápolnát is létrehozott –, a püspökök hatalmi pozíciói megerősödtek.¹⁴ A teokratikus királysáértelmezés egyik vetületeként Henrik uralkodása alatt egy fontos gondolat is érvényre jutott: a német uralkodó a korszak forrásanyagában, például Berno reichenai apát leveleiben, Reichenai Hermann krónikájában, a burgundiai származású Wipo káplán műveiben (*Proverbia*, *Tetralogus*, *Gesta Chuonradi imperatoris*) béketeremtő királyként jelenik meg. Az említett szerzők a béke megteremtőjének, sőt a „béke fiának” láttatják, akinek uralkodása alatt soha nem látott egyetemes nyugalom köszöntött be.¹⁵ Természetesen a forrásokban nemcsak az uralkodó méltatását olvashatjuk, hanem az eszme jegyében a Henrikkel szemben megfogalmazott elvárásokat is. Utóbbi olyannyira igaz, hogy egyes esetekben a kor szerzői kifejezetten kritikus hangnemet ütöttek meg a német királlyal szemben, amennyiben az nem tett eleget a béketeremtés követelményének.¹⁶ Ezzel az eszmével függtek össze azok a demonstratív megnyilatkozások,

3. kiadás. München 2011. 35–48. Továbbá: *Pósán László: Németország a középkorban*. Debrecen 2003. 30–79.

¹² Varga G.: *Heinricus III. rex pacificus* 57.

¹³ Uo. 48.

¹⁴ *Weinfurter, S.: The Salian Century* i. m. 96–98.; 102.;

¹⁵ *Laudage, J.: Heinrich III. i. m. 101–102.; Weinfurter, S.: The Salian Century* i. m. 98–101.

¹⁶ *Prinz, F.: Kaiser Heinrich* i. m. 539.

amelyek végigkísérték Henrik uralkodását. Az uralkodó egy-egy jelentős esemény kapcsán (békekötésekkor vagy édesanyja temetésénél) nyilvános bünbánatot tartott: ilyenkor rendszerint mezítláb, vezeklőruhában jelent meg, és az összegyűltekek előtt kitért karral egy kereszt elé borult.¹⁷ Ez a gesztus párosulhatott azzal, hogy Henrik egyetemes békeindulgenciát hirdetett, ahogy tette ezt ménfői győzelme után is, amikor – az említett térdre borulása és nyilvános vezeklése után – összebékítette egymással a magyar királyt és népét.¹⁸ Kétségtelen tehát, hogy a teokratikus-béketeremtő király szellemisége olyannyira fontos szerepet játszott a német király kormányzása alatt, hogy ezt a korszakkal foglalkozó kutató (ha alapvetően a német–magyar háborúkat veszi is górcső alá) nem hagyhatja figyelmen kívül.

A friss külföldi kutatások egyik új megállapítása – amelyet a magyar medievisztika jobbra figyelmen kívül hagy –, hogy a 11. századdal kapcsolatosan meglehetősen anakronisztikus modern nemzetállamokat, népek szembenállását vagy szövetségét, és egyáltalán azok viszonyát vizsgálni.¹⁹ Sokkal inkább egy olyan hálóról beszélhetünk, amelyet a királyok, hercegek vagy őrgrófok közötti személyes – adott esetben függőségi – kapcsolatok alkottak, leggyakrabban a hűbérúr és hűbéres függőségi viszonyai mentén. Ennek fényében egy esetleges expanzív-hódító célokat kitűző külpolitika sem értelmezhető a korszakra vonatkoztatva.²⁰ Így tehát, amikor III. Henrik 1044-ben a Magyar Királyságra támadt, hogy az ottani uralkodót – az általa trónra ültetett Pétert – a vazallusává tegye, úgyszintén egy, a birodalmat átfogó személyes viszonyrendszer keretébe kívánta beleilleszteni a magyar királyt (meg is tette ezt 1045-ben, a királyi lándzsa átvételekor), nem pedig annektálni az elfoglalt területet a Német Birodalomba.

Ezen a ponton érdemes kitérni III. Henrik hatalomgyakorlásának és általában a korszak viszonyainak egy fontos vetületére is. Egy olyan egységes Német Birodalomról, amellyel szemben például a Magyar Királyságnak meg kellett volna védenie magát, ekkor úgyszintén nem beszélhetünk. A Karoling Birodalom

¹⁷ Erről a rituáléről lásd *Althoff, G.*: Spielregeln der Politik i. m. passim

¹⁸ *Varga G.*: Heinricus III. rex pacificus i. m. 54.

¹⁹ „Ez a fajta »állam«, mely a kül- és belpolitikai események központi gravitációs pontját jelöli, az Évkönyvekben nem jelenik meg. Az altaichi szerzetes ismeri ugyan és elvéve használja is az *Ungaricum regnum* és a korára nézve kimondottan újdonságnak számító *Teuonicum regnum* fogalmakat, melyeket – tekintettel a bennük tükröződő transzperszonális és institutionális jellegre – mai perspektívából szemlélve lehet Magyarországnak és Németországnak fordítani. Az a tény azonban, hogy az Évkönyvek a királyokat nem »német« avagy »magyar« királyként, hanem egyszerűen *rex*ként, azaz egy konkrét *gentilis*, egy adott népre utaló vonatkozás feltüntetése nélkül szerepeltetik, meggyőzően mutatja, hogy itt nem arról az »állam«-ról van szó, mely a benne élők közös, egyfajta »nemzeti« tudatában gyökerezik. Az Évkönyvek államfogalma sokkal inkább egy, a király uralmának alávetett, még geográfiailag is csak körülményesen behatárolható »országra« vonatkozik, mely éppen az uralkodói hatalomgyakorlás révén körvonalazódik.” Uo. 37.

²⁰ *Laudage, J.*: Die Salier i. m. 35–48.

széthullását követő időszakban ugyanis a keresztény világ nyugati felén egy pluralisztikus államrendszer jött létre, amelyben az egyes uralkodók államjogi értelemben nem függtek a mindenkori császároktól.²¹ A 9. század végén már körvonalazódó Keleti Frank Királyság területén négy törzsi hercegség alakult ki, a szász, a frank, a sváb és a bajor, majd ezek kiegészültek Lotaringiával és Tübingiával: a területek vezetői megszerezték a *dux* (herceg) címet; 919-től pedig a Szász-dinasztiából kerültek ki az immáron német királyok. A birodalom többszereplős jellegét erősítették a határok mentén létrejövő hercegségek, határőrgrófságok is.²² Miután 962-ben I. Ottóval megkezdődött a – német királyokból lett – német-római császárok uralkodása, a mindenkori császár számára embert próbáló feladatnak bizonyult az említett területek összefogása. Államjogi szempontból ez nem is sikerült, sokkal inkább ideológiai alapon: erre pedig egyedül a keresztény szellemiség jegyében kormányzó császári méltóság lehetett képes. A császárok fent taglalt üdvtörténeti szerepe volt az, ami rangban a többi uralkodó fölé emelte őket: a teokratikus-béketeremtő uralkodó személye, még inkább transzperszonális méltósága szavatolta a Birodalom fennmaradását.²³

Fontos továbbá megemlíteni, hogy még így, a transzperszonális méltóság birtokában is nagy kihívást jelenthetett a német királyok, illetve császárok számára, hogy megőrizték a Német-római Császárság egyes uralkodóinak hűségét, elegendő, ha csak a bajor terület vezetője, Konrád herceg és Henrik évekig elhúzódó konfliktusára gondolunk (1050-es évek),²⁴ de említhetjük a száli király lotaringiai háborúit is.²⁵ Ennek kapcsán ki kell térni III. Henrik hatalomgyakorlásának egy, e munka szempontjából is fontos módszerére: a száli uralkodó igyekezett az „szd meg és uralkodj” elvét alkalmazni, azaz, ügyelt arra, hogy egy-egy – elméletileg hozzá hű – területiális méltóság ne vezethessen túlságosan nagy területet. Ezt megfigyelhetjük például Lotaringia vonatkozásában, ahol Henrik nem engedte, hogy Gottfried Felső- és Alsó-Lotharingiát egyaránt irányíthassa.²⁶ A kormányzás e módszere a magyarországi történések kapcsán is fontos lehetett – erre majd az alábbiakban kitérek.

Elengedhetetlen továbbá, hogy röviden megemlítsék két további anakronizmust, amelyek könnyedén csapdába ejthetik a 11. századi viszonyokkal foglalkozó kutatót. Elsőként tisztázni kell, hogy a korszakban egyértelműen rögzített, szilárd, mai értelemben vett földrajzi határokról nem beszélhetünk az egyes területek

²¹ *Varga G.*: *Heinricus III. rex pacificus* i. m. 56.

²² *Bihari Péter*: *A németek. 2000 év Európa közepén.* Bp. 2002. 25–30.

²³ *Keller, H.*: *Zwischen regionaler Begrenzung* i. m. 101.

²⁴ *Boshof, E.*: *Das Reich und Ungarn* i. m. 53–55.

²⁵ *Weinfurter, S.*: *The Salian Century* i. m. 106–107.

²⁶ Uo.

között. Sokszor csak elvi értelemben létezett valamiféle választóvonal, és a különböző királyi, hercegi, egyházi, illetve nemesi uralmi igények, amelyek egymást is keresztezhatték, megnehezítik, hogy tiszta határokat körvonalazhassunk akár a Német-római Birodalmon belül, akár annak határterületein.²⁷ Magyar viszonylatban fontos, hogy a birodalom keleti határán fekvő, a Babenberg-dinasztia által irányított Osztrák Határőrgrófság (*Ostmark*) és a Magyar Királyság közötti határzóna a 10–11. században állandó mozgásban volt, és függött a felek aktuális katonai sikereitől is. Továbbá számos oklevél (főként adománylevelek) tanúskodik arról, hogy a német uralkodók törekedtek a keleti határvidék békés betelepítésére is (erről lásd később). Az 1041–1044-es háborúskodást megelőzően éppen a magyar félnek sikerült előrenyomulnia a térségben: II. Konrád 1030-ban elszenvedett katonai veresége azt eredményezte, hogy István birtokba vehetett egy, a Lajta és a Fischa folyók között, illetve a Morva folyó jobb partján húzódó területsávot.²⁸

Végül arra a problémára térek ki, hogy helyes-e a külpolitika fogalmát használni a 11. századi események vizsgálatakor. Ezzel összefüggésben pedig: vajon lehet-e III. Henriknek egy hegemon-expanzív, Magyarország hódoltatását célul kitűző külpolitikai törekvéséről beszélni. Az eddigiek alapján a válasz talán nem lesz meglepő: ebben az esetben is óvatosan kell bánni az efféle modern kategóriák visszavetítésével. Nem beszélhetünk ugyanis a 11. század kapcsán hosszú távú külpolitikai célkitűzésekről, tervezésről, sokkal inkább pillanatnyi, állandóan változó konstellációkról, melyek sok esetben a német uralkodók váratlan döntéseit eredményezték.²⁹ A keleti területek és a Német Birodalom viszonyában több ízben előfordult, hogy egy-egy csehországi, lengyelországi vagy magyarországi belpolitikai helyzet, hirtelen változás, belső konfliktus jó ürügyet szolgáltatott arra, hogy a német királyok – akár a fent taglalt üdvtörténeti küldetésükre építve – beavatkozzanak szomszédaik belső viszonyaiba, és megkíséreljék a hűbéresükké tenni a térségek uralkodóit.³⁰

Amellett, hogy magam is mérvadónak tartom a kutatás fent ismertetett szempontjait, írásom további részében szeretnék egy, az eddigiektől eltérő interpretációt ismertetni a szóban forgó évek magyar–német háborúskodása kapcsán, amely bár árnyalni hivatott a magyarországi medievisztika sematikus képét, csak részben köthető a modern kutatás irányvonalához. Ez pedig nem más, mint a Német Birodalom és a határőrgrófságok (németül *Markok*) szervezésének problematikája, közelebbről annak a kérdése, hogy hogyan próbálta meg III. Henrik megszervezni a birodalom keleti részének határvédelmét, valamint hogyan zajlott mindez

²⁷ *Prinz, F.*: Die Grenzen des Reiches in frühsalischer Zeit i. m. 159–162.

²⁸ *Makk F.*: Magyar külpolitika i. m. 64–65.

²⁹ *Keller, H.*: Zwischen regionaler Begrenzung i. m. 101.

³⁰ *Egon Boshof*: Das Salierreich und der europäische Osten. In: *Auslandsbeziehungen unter den salischen Kaisern*. Hrsg. Franz Staab. Speyer 1994. 167–193.

a határvidék magyarországi oldalán. Ez a szempont ugyanis kulcsfontosságú lehet a két terület 1041 és 1044 között zajló konfliktussorozatának megértésében.

Az 1041–1044-es konfliktus előzményei

Magyarország és a Német Birodalom története szorosan összefonódott attól kezdve, hogy a kalandozó magyarok megjelentek a térségben (907-ben a magyar törzsszövetség egészen az Enns folyóig, a mai Ausztria területéig terjeszkedett),³¹ a 10–11. század során pedig ellentétek és harmonikus időszakok egyaránt akadtak a két terület között. A 10. századi fegyveres konfliktusok lényegében lezárultak a magyarság I. Ottótól Augsburgnál elszenvedett súlyos vereségével, ekkortól kezdve Taksony nagyfejedelem a támadás helyett a védekezésre, a nyugati gyepűk megerősítésére helyezte a hangsúlyt.³² Fontos azonban leszögezni, hogy a határ-villongások folyamatosak maradtak, főképp a bajor telepések lassú, keleti irányba történő terjeszkedése miatt.³³ Ennek ellenére Géza fejedelem, majd I. István király uralkodása alatt a német–magyar kapcsolatok új alapokra helyeződtek: mindketten német segítséggel tértek a keresztény hitre,³⁴ István és IV. Henrik bajor herceg (majd II. Henrikként német-római császár) testvére, Gizella pedig házasságot kötött.³⁵ Első uralkodónk ráadásul német katonai, politikai és egyházi tanácsadókra támaszkodva szervezte meg a középkori magyar állam alapjait,³⁶ a királyi címhez szükséges koronát – legalábbis a medievisztika jelenleg ezt tartja a legvalószínűbbnek – a pápától (II. Szilveszter), de a császár (III. Ottó) jóváhagyásával szerezte.³⁷

A határ-villongásokat leszámítva az évtizedekig békésnek mondható német–magyar viszony azonban gyökeresen megváltozott, amikor az addig hatalmon lévő Liudolf-ház a Száli-dinasztia váltotta a német (és a német-római császári) trónon. Az első Száli uralkodó, II. Konrád (1024–1039) 1030-ban fegyverrel támadt Magyarországra; ám akciója súlyos vereséggel végződött, ráadásul a visszavonuló birodalmi sereget üldöző István király Bécset is elfoglalta. Az össze-
csapás legfőbb – jelen munka számára sem érdektelen – hozadéka az volt, hogy az 1031-ben megkötött béke során István megkapta a Lajta és a Fischa folyók közötti területet, valamint a Morva folyó jobb partjának egy területsávját.³⁸ Bár

³¹ *Makk F.*: Magyar külpolitika i. m. 8.

³² Uo. 19.

³³ *Prinz, F.*: Die Grenzen des Reiches in frühalsischer Zeit i. m. 168.

³⁴ *Györffy György*: István király és műve. 3. kiadás. Bp. 2000. 67–81.

³⁵ *Kristó Gyula*: Magyarország története 895–1301. Bp. 2007. 87.

³⁶ *Györffy Gy.*: István király és műve i. m. 137–172.

³⁷ *Kristó Gy.*: Magyarország története i. m. 93.

³⁸ *Makk F.*: Magyar külpolitika i. m. 63–65.

első uralkodónk többé nem került összetűzésbe nyugati szomszédjával, mégis elmondható: Konrád támadása új alapra helyezte a német–magyar kapcsolatokat, amelyeket folyamatos konfliktusok kísértek.

A helyzet még jobban elmérgesedett, amikor a Magyar Királyságban Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046), a Német Birodalomban pedig Konrád fia, III. Henrik került a trónra (1039), ami fő témám, az 1041 és 1044 közötti német–magyar háborúskodás közvetlen előzményének tekinthető. Először is, Péter támogatásban részesítette a német birodalom ellen lázadó cseh herceget, Bretiszlavot: ezzel összefüggésben 1040 elején ő maga is katonai erővel tört be az Osztrák Örgrófság területére. Bár a cseh önállósodási kísérlet végül megbukott, Péter magatartása feszültté tette a magyar–német viszonyt.³⁹ A Henrikhez fűződő kapcsolaton vélhetően az sem javított, hogy Péter a hatalomra jutását követően elzáratta István özvegyét, bajor Gizellát, valamint birtokait is elkobozta.⁴⁰ Fordulatnak tekinthető, hogy amikor 1041-ben Pétert Magyarországon megbuktatták, ő – sógora, Adalbert osztrák örgróf közbenjárásával – III. Henrik udvarába menekült.⁴¹ A helyébe Aba Sámuel választották királlyá, aki kezdettől fogva tarthatott attól, hogy Henrik vissza kívánja majd helyezni az udvarába menekült Orseolo Pétert a magyar trónra.

Az 1041–1044 közötti német–magyar háborúskodás forrásainak vizsgálata

E fejezetben magam is áttekintem az 1041 és 1044 között zajló eseménysor krónikás anyagát, kifejezetten annak a Varga Gábor által is felvetett kérdésnek a szempontjából, hogy mennyiben – vagy mennyiben nem – mutatnak Henrik expanziós-hódító, a Magyar Királyságot alárendelt pozícióba taszítani vágyó, illetve Orseolo Pétert a magyar trónra visszaültetni szándékozó törekvéseire. Már itt felhívom a figyelmet a források azon szakaszaira is, amelyek – véleményem szerint – a határkérdéssel kapcsolatban értékes adalékokat őriztek meg, illetve arra utalnak, hogy a határvidék stabilizálásának szándéka fontos lehetett a magyar–német konfliktusok során. A fő forrásbázist a bevezetőben is említett kútfők jelentik: az *Altaichi Évkönyv*, *Reichenau Hermann krónikája*, a *Hildesheimi Évkönyv*, valamint a 14. századi krónikakompozíció. Bár a rendelkezésre álló források nagyobb része

³⁹ Uo. 69–71.

⁴⁰ *Boshof, E.*: Das Reich und Ungarn i. m. 47.

⁴¹ *Makk F.*: Magyar külpolitika i. m. 72.

németországi kötődésű, híryanaguk (a nyilvánvaló pártosságuk ellenére is) jól felhasználható a szóban forgó három év eseményeinek rekonstrukciójához.⁴²

Az 1041-es évben lezajlott események nagyban megalapozták az elkövetkező évek német–magyar fegyveres konfliktusait. Az *Altaichi Évkönyvből* megtudjuk, hogy Orseolo Péter a bukását követően III. Henrikhez menekült, aki – Péter korábbi bűnei ellenére – a kegyeibe fogadta őt. Henrik az év végén, december 25-én Strasbourgban tartott birodalmi gyűlést, ahol a frissen megválasztott Aba Sámuel követei is megjelentek. Az *Évkönyv* híradása szerint ugyanis Aba megrémült attól, hogy a német király befogadta Pétert, így szükségesnek látta Henrik szándékainak kifürkészését. A válasz, melyet a király a magyar követeknek adott, meglehetősen kétértelmű volt: ha Aba nem zaklatja a németeket jogtalanságokkal, akkor Henrik sem kezd ellenségeskedésbe, fordított helyzetben azonban az ő válasza is kíméletlen lesz.⁴³ *Reichenau Hermann krónikájában* a fentiekhez képest annyi többlet szerepel, hogy Péter Adalbert osztrák őrgróf közbenjárásával jutott be Henrik udvarába.⁴⁴ A 14. századi krónikakompozíció ettől eltérő beállításban tálalja az eseménysort: itt ugyanis azt olvashatjuk, hogy Henrik megfenyegette Aba követeit, amiből a magyar uralkodó megértette, hogy Henrik vissza kívánja helyezni Pétert a magyar trónra.⁴⁵

A következő évben már bizonyosan megindultak a fegyveres összecsapások a magyar és német fél között. Ahogy azt az altaichi monostor *annaleséből* megtudjuk, Aba – miután megtiltotta, hogy a Magyar Királyságban tartózkodó jövevények, kereskedők, hírnökök, valamint a követek elhagyják az országot – összesen három seregrészt vezényelt a Német Birodalom keleti régiójába. Ő maga a Duna déli, egyik hadvezére pedig az északi oldalán vonult fel. Aba február 15-én a Traisen folyónál ütött rajta a németeken, majd seregével Tulln városánál éjszákázott, és győztesen, nagy zsákmánnyal megrakodva tért haza. A hadvezér csapataira azonban súlyos vereséget mért Adalbert osztrák őrgróf és fia, Lipót egy katonákból és szolgálókból álló csapattal, és a magyarok közül sokan a Morva folyóba fulladtak. Ráadásul egy harmadik magyar seregrészt, amely Karintia ellen támadt, Gottfried karantán őrgróf visszavert.⁴⁶ A magyar krónikaszöveg ismét eltérően mutatja be az eseményt: itt is szerepel a Traisen folyó, illetve Tulln városa, ám a magyar forrásban a Duna mindkét partján felvonult magyar sereg

⁴² Az 1040-es évekre vonatkozó forrásokhoz lásd *Gerics József*: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája I–II. Magyar Könyvszemle 98. (1982) 186–197., 299–313.; *Kristó Gyula*: Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan I–II. Magyar Könyvszemle 100. (1984) 159–175., 285–299.

⁴³ *Annales Altahenses*. MGH MGH Script. rer. Germ. IV. 24–29.

⁴⁴ *Hermanni Augiensis Chronicon*. MGH SS V. 123.

⁴⁵ SRH I. 326.

⁴⁶ *Annales Altahenses*. MGH MGH Script. rer. Germ. IV. 29–31.

győzelmet aratott, sőt még a Karintiát támadó csapatok is: utóbbi esetében annyi hozzátételt olvashatunk, hogy Pettaunál Gottfried elvette tőlük az addig megszerzett zsákmányt.⁴⁷

A nagyszabású magyar katonai akció pedig kiváltotta Henrik választását. Húsvétkor Kölnben birodalmi gyűlést tartott, ahol a Német Birodalom főembereivel közösen Magyarország megtámadása mellett döntöttek. Henrik szeptemberben a Duna északi oldalán átkelt a Magyar Királyság területére, és – az *Altaichi Évkönyv* híradása szerint – kilenc várat hódított meg „azon a vidéken”. Az elfoglalt területrészt élére pedig először Pétert akarta állítani, ám a lakosok egyet nem értése miatt végül a Szent István által megvakított Vazul valamelyik fiát, Andrást vagy Bélát helyezte ide.⁴⁸ *Reichenau* Hermann krónikáját ezúttal különösen fontos az altaichi forrás mellé helyoznünk: azt is megtudjuk ugyanis belőle, hogy a német uralkodó Hainburgot és Pozsonyt is feldúlta, és a Duna északi részét (állítólag azért ezt, mert a délit folyók és mocsarak oltalmazták) egészen a Garamig pusztította és hódoltatta. Továbbá, ugyancsak itt olvashatjuk, hogy a Henrik által a terület élére helyezett személyt Aba nem sokkal később elűzte.⁴⁹ A *Hildesheimi Évkönyv*ben és a magyar krónikában a fentiekkel összecsengő tartalom szerepel.⁵⁰

A forrásokból az egyik vagy másik oldalra húzó, tagadhatatlan részrehajlás mellett kiszűrhetők azok az adatok – elsősorban a szereplők, dátumok és a helynevek –, amelyek segítségével képet alkothatunk az 1042-es év német–magyar ütközeteiről tanulmányom egyik fő kérdésének szempontjából is: mennyiben beszélhetünk a Magyar Királyság erőszakos alávetésére irányuló német katonai támadásról? Az 1042-es év eseményeinek rekonstrukcióját figyelembe véve nézetem szerint a válasz az, hogy egyáltalán nem. Mind Aba támadása, mind Henrik válaszcsepása elsősorban a két terület határai mentén zajlott, és határ menti területeket érintett: a magyarok az Osztrák és a Karintiai Őrgrófság területét támadták (Traisen folyó, Tulln városa, Pettau), Henrik támadása pedig Pozsonyt és Hainburgot érintette. Egyedül a Garamig történő előrenyomulás tekinthető többnek, mint határ menti akciónak, valamint a meg nem nevezett kilenc vár közül is némelyiknek messzebb kellett esnie a Morva folyótól. Arra azonban semmi jel nem utal, hogy Henrik a Duna északi partján haladva a Garam folyónál

⁴⁷ SRH I. 326–327.

⁴⁸ *Annales Altahenses*. MGH MGH Script. rer. Germ. IV. 31–32. Ehhez lásd *Báling Péter*: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei. Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép-Európában a 11. és kora 12. században. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem. Pécs 2019. 168–170.

⁴⁹ *Hermannii Augiensis Chronicon*. MGH SS V. 124.

⁵⁰ SRH I. 328.; *Annales Hildesheimenses*. MGH SS III. 103–104.

tovább akart volna haladni, sőt úgy tűnik, hogy a forrásokban pontosan meg nem nevezett, de nagyjából a mai Északnyugat-Felvidékre helyezhető terület elfoglalásával ez a hadjárata elérte a kitűzött célját. Véleményem szerint arról sem beszélhetünk, hogy egészen a Garamig az ellenőrzése alá vonta volna a térséget, hanem az eddig haladó támadással legfeljebb nyomást akart gyakorolni Aba Sámuelre, esetleg egyfajta erődemonstrációt tartott (akárcsak egy évvel később, amikor a Rábcáig vonult). Még fontosabb, hogy Orseolo Péter visszahelyezéséhez sem ragaszkodott túlzottan: hiszen a lakosok követelésére végül az egyik Árpád-házi herceget (valószínűleg Bélát) ültette az elfoglalt régió élére.⁵¹ Úgy tűnik tehát: Henriknek inkább csak az lehetett fontos, hogy egy hozzá hűséges – és neki vélhetően hűbéri esküt tett – személy uralkodjon az elfoglalt területen, akinek személye másodlagos kérdés volt.

III. Henrik második, a Magyar Királyság ellen irányuló katonai akciója 1043-ban zajlott le. Az *Altaichi Évkönyv* szerint a hadjárat előzménye volt, hogy a Paderbornban tartózkodó német királyhoz május 22-én magyar követek érkeztek, akik a náluk lévő német foglyok szabadon bocsátását, pénzbeli váltságdíjat és aranyat ígértek. Az uralkodó azonban úgy vélte, hogy ezzel csak az ő hadjáratát akarják megakadályozni, így azt felelte: csak akkor hajlandó kedvező választ adni a küldötteknek, ha azok „eddigi ígéreteikhez még mást is hozzátesznek”.⁵² Henrik válaszában mindkét elemére külön felhívnám a figyelmet, ugyanis ezek kulcsfontosságúak a német–magyar konfliktussorozat értelmezésében. Egyrészt, az uralkodó feleletéből nyilvánvaló, hogy a magyar követek megérkezésekor már terveztek egy újabb hadjáratot, amely (mint azt alább be is mutatom) közvetlen folytatása lehetett az 1042-es akciónak. Másrészt ennél is fontosabb az a feltétel, amelyet Henrik a követeknek adott válaszában hangoztatott, meglátásom szerint ugyanis a német uralkodó az 1031-ben elveszített területsáv visszaadásának felajánlását várta a magyar küldöttektől. (Ez az 1043-as hadjárat alább következő rekonstrukciója során szerintem világossá is válik.) Július második felében pedig, immár Regensburgban a magyar követek – elvileg kibővítve korábbi ígéreteiket – ismét megpróbálták békére bírni Henriket, ám – az *Altaichi Évkönyv* tanúsága szerint – mivel azt is kérték az uralkodótól, hogy esküdjön meg a békére, siker nélkül kényszerültek hazatérni.⁵³ Valószínű, hogy a követség békeajánlata továbbra sem

⁵¹ *Galambosi Péter*: III. Henrik 1042. évi hadjárata Magyarország ellen. Megjelenés előtt.; Báling Péter vélekedése az esettel kapcsolatban: „Véleményünk szerint sajnálatos módon a forrásadatok hiánya miatt a pontosan meg nem nevezhető személy uralma nem számíthatott a magyarországi elit támogatására, amit mi sem jelez jobban, hogy a császári hadak elvonulása után fennhatóságát gyorsan elsöpörte Aba Sámuel ellentámadása.” *Báling P.: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei* i. m. 169.

⁵² *Annales Altahenses*. MGH MGH Script. rer. Germ. IV. 32–33.

⁵³ Uo. 33.

tartalmazta a Henrik által előzőleg hiányolt feltételeket (az ominózus területsáv visszaadását). Ezenkívül ne felejtsük el Reichenau Hermann említett híradását sem: Aba elűzte az előző évben elfoglalt területész élére állított személyt, így bizonyára már ezért is tervben volt az említett hadjárat a magyar követek megérkezésekor. Nem tudjuk, hogy 1042-ben pontosan mekkora területet is szerzett meg III. Henrik, de a későbbi (alább részletesen tárgyalt) események valószínűsítik, hogy ha annak teljes egészét nem is, a Morva folyó jobb partján húzódó területsávot sikerült megtartania. Annyi bizonyos, hogy az 1043-as támadás okai között az előző esztendőben elfoglalt territóriummal kapcsolatos bizonytalanság, valamint Aba ellenállása is szerepelt.

Ennek megfelelően a Német Birodalom uralkodója megindult a Magyar Királyság ellen, és augusztusban egészen a Rábca folyóig hatolt, ahol hadigépeket készített az ott emelt védművel szemben és további előrenyomulást határozott el. Erre azonban végül nem került sor, ugyanis ismét magyar követek érkeztek Henrikhez, akik ezúttal már nem csupán a foglyok elengedését és a váltságdíjat ajánlották, hanem ennél jóval többet ígértek. A 400 aranytalentumon és ugyanennyi prémes köpenyen kívül az 1031-ben Istvánnak adott, Lajta és Fischa folyók közötti területet visszaadását, valamint azt, hogy Gizella királyné visszakapja az István által neki adományozott javakat. Henrik elfogadta az ajánlatot, és – a tervezett védművön történő átkeléstől elállva – elhagyta a Magyar Királyság területét.⁵⁴

Meggyőződésem, hogy az a kitétel, amelyet Henrik a májusi és júliusi magyar követség ajánlatából hiányolt, éppen az, amely a Rábca folyónál tartózkodó német sereghez érkező követek ígéretében már szerepelt: mégpedig annak a területsávnak a visszaadása, amelyet 1031-ben a Német Birodalom II. Konrád sikertelen támadásának következtében kénytelen volt átengedni Szent István királynak. Bár a magyar középkorkutatás egy része előszeretettel hangoztatja, hogy Henrik támadása elakadt a Rábca folyónál emelt magyar védelmi rendszernek köszönhetően,⁵⁵ a rendelkezésre álló korabeli forrásokból ez egyáltalán nem következik, épp ellenkezőleg, az *Altaichi Évkönyv* híradása szerint a német sereg készen állt áttörni az akadályt,⁵⁶ és nem valamiféle katonai kudarc, hanem egy, az addigiaknál jóval kedvezőbb, területi gyarapodást is magában foglaló békeajánlat miatt tértek haza. Ezt megerősítik Reichenau Hermann sorai is, akinél az *Évkönyv*ben megfogalmazottaknál jóval tömörebben, mindössze egy mondattal szerepel, hogy Henrik – Abától elégtételt, túsokat, ajándékokat és az említett területészrt kérve – hazatért. A *Hildesheimi Évkönyv* nem említi a területszerzést,

⁵⁴ Uo. 33.

⁵⁵ Lásd például *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. 108.; *Szabó, Cs.*: Die militärischen Aspekte i. m. 1–18.; *Makk F.*: Magyar külpolitika i. m. 74.

⁵⁶ Hasonló véleményen van Varga Gábor is, lásd *Varga G.*: Heinricus III. rex pacificus i. m. 54.

Henrik hazatérését azonban ő is a támadás elért eredményeivel indokolja, hozzátevé, hogy Aba meg is esküdött a békére. Gondolhatnánk arra, hogy az 1043. évi német támadást a német források megpróbálták jobb színben feltüntetni és szándékosan titkolták el a hadjárat kudarcát, ám a fenti megállapításaimat a 14. századi magyar krónikaszerkesztmény is alátámasztja. Ez a forrás is egyértelművé teszi ugyanis, hogy Henrik készen állt a Rábca folyó gyepűinek megvívására, ám a követek ajánlatát meghallgatva elállt ettől a szándékától.⁵⁷ Ebben az esetben egyébként a magyar forrást inkább vádolhatjuk részrehajlással, hiszen a Lajta–Fischa közéről történő lemondást egyáltalán nem említi.

Az eddigieket összefoglalva egyértelmű párhuzamot vonhatunk az 1042-es és az 1043-as német támadások, illetve az események szakirodalmi recepciója között. A középkorkutatás jelenlegi irányvonala szerint III. Henrik mindkét esetben tovább akart haladni annál, mint ameddig a források szerint eljutott; az első esetben ez a határ a Garamot, a másodikban pedig a Rábcát jelentette. Ez a vélekedés abból az értelmezési keretből fakad, amely szerint Henrik (ahogy a Német Birodalom uralkodóira ez „jellemző” volt) mindig is a Magyar Királyság alávetésére törekedett, ám 1042-ben és 1043-ban szándéka kudarcba fulladt, és be kellett érnie az említett, nagyjából a Morva folyó két partján húzódó területekkel (nem valószínű, hogy az 1042-ben elfoglalt territórium egészen a Garamig terjedt volna), valamint a Lajta–Fischa közének visszaszerzésével. Azonban egyetlen vonatkozó forrás sem támasztja alá ezeket a megállapításokat. Éppen ellenkezőleg: a rendelkezésre álló kútfők arra utalnak, hogy Henrik sem 1042-ben, sem 1043-ban nem tűzött ki más célt maga elé, mint hogy a Birodalom keleti részén megerősítse az ott húzódó határsávot, illetve keleti irányba ki is tolja azt. Nem mellesleg: a német király Orseolo Pétert nemhogy a Magyar Királyság, de még az 1042-ben vagy 1043-ban elfoglalt területre sem állította.

Az 1044-es esztendő

Henrik harmadik, 1044-ben indított és június 5-én Ménfőnél győzelemre vitt hadjárata horderejét tekintve erősen különbözik az eddig tárgyalt két betöréstől.⁵⁸ Ezúttal ugyanis a német uralkodó – a Rábán sikeresen átkelve – az ország szívébe is benyomult, és egészen Székesfehérvárig jutott, ahol ünnepélyes keretek között visszahelyezte a trónra Orseolo Pétert, és – az *Altaichi Évkönyv* és Reichenauai Hermann híradása szerint – a német (bajor) törvények használatát

⁵⁷ SRH I. 329.

⁵⁸ A csatához lásd *Négyesi Lajos*: A ménfői csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107. (1994) 3. sz. 136–146.

is engedélyezte a magyar népnek.⁵⁹ Azt, hogy ez a hadjárat az előzőeknél sokkal nagyobb horderejű, egyfajta szent háború volt, az is mutatja, hogy a pápa zászlós lándzsát (*vexillum*) küldött Henriknek, hogy Szent Péter zászlaja és pártfogása alatt vívja meg harcát a törvénytelen királynak minősített Aba ellen.⁶⁰ Henrik tehát ez alkalommal valóban elérhette azt a célját, amelyet számos történész szerint már az előző években is kitűzött maga elé. Úgy vélem, mégsem tekinthetjük az 1044-es hadjáratot az előző kettő folytatásának, netán betetőzésének, ugyanis nemcsak a hadjáratok jellege, de azok háttere, előzménye is jelentősen különbözik egymástól.

A korabeli forrásokból ugyanis megtudjuk, hogy Henrik 1044-es hadjáratát két, feltevésem szerint döntő fontosságú esemény is megelőzte. Egyrészt az *Altaichi Évkönyv*, Reichenau Hermann és a magyar krónika is tudósít arról, hogy Aba király nem tartotta be azokat az ígéreteit, amelyeket az előző évben, Henrik kivonulásakor esküvel vállalt. A fenti hipotézisemet továbbgondolva: így vélhetően nem történt meg (de legalábbis nem volt híján a konfliktusoknak) a Lajta–Fischa közének kiürítése, pedig az erre vonatkozó ígéret Henrik számára a fő okot jelenthette az 1043-as hadjárat megszakítására. Ráadásul, ahogyan az az *Évkönyv*ben és a magyar krónikában fennmaradt, 1044-ben Aba ellen nagyszabású belső lázadás robbant ki, és a magyarországi előkelők egy csoportja – a német uralkodóhoz menekülve – a magyar belpolitikába történő beavatkozását és Aba eltávolítását kérte Henriktől. Véleményem szerint ez magyarázhatja, hogy az előző két évvel ellentétben a német király ezúttal miért hatolt az ország központjáiig csapataival, és – mivel a visszahelyezést követő évben Péter aranylándzsa képében átadta neki az országot – valóban alárendelt, hűbéri viszonyba taszította a Magyar Királyság uralkodóját. Fontos azonban, hogy 1044-ben nemhogy nem történt meg Magyarország hegemoniájának átadása, de még a hűbéri viszony is csak 1045-ben jött létre Henrik és Péter között, amelyet ráadásul Péter kezdeményezett, hogy így konszolidálja ingatagnak bizonyuló uralmát a Magyar Királyságban.⁶¹

Azt az általánosító képet tehát mindenképpen árnyalni kell, miszerint III. Henrik kezdettől fogva keleti szomszédja alávetésére és ezzel kapcsolatban a hozzá menekült Orseolo Péter visszahelyezésére kötelezte el magát. Az egyes hadjáratokat külön-külön megvizsgálva ugyanis úgy tűnik, hogy Henrik első két hadjárata nem szolgált ilyen célt, azok során mindössze két kisebb, a mai Északnyugat-Felvidéken, illetve a Lajta–Fischa folyók között elhelyezkedő régió megszerzésével kapcsolatos katonai akció mutatható ki. A – személyi és nem

⁵⁹ *Annales Altahenses*. MGH MGH Script. rer. Germ. IV. 34–37.; *Hermanni Augiensis Chronicon*. MGH SS V. 124–125.

⁶⁰ *Makk F.*: Magyar külpolitika i. m. 76.

⁶¹ *Varga G.*: *Heinricus III. rex pacificus* i. m. 54.

állami értelemben vett – függő viszony létrehozására irányuló szándék egyedül az 1044-es hadjárat esetében látható, ezt azonban olyan események előzték meg, amelyek az előző két német támadás során még nem játszottak szerepet.

Valószínűnek tartom, hogy a betörésekkel (leszámítva az 1044-es eseményeket) mind a magyar, mind a német fél elsősorban a határ mentén fekvő területrészt próbálta meg bővíteni, hiszen egy ilyen gyarapodás a későbbi katonai védekezéshez is jól jöhetett, továbbá felvonulási területként is szolgálhatott, összességében pedig hozzájárulhatott a határvidék stabilitásához. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Lajta–Fischa közének problémája a német uralkodó számára ekkor már presztízskérdés lehetett, hiszen éppen III. Henrik (még csak bajor hercegként) kötötte meg István királlyal azt a békét, amelynek nyomán a terület a Magyar Királysághoz került.

Határviszonyok – a *Neumark/Ungarnmark*⁶²

Az eddigieken kívül akad egy olyan szempont is, amellyel tisztában van ugyan a történeti kutatás (mind a hazai, mind a külföldi), fontosságát azonban mégsem hangsúlyozza eléggé III. Henrik és Aba Sámuel viszályának elemzésekor: ez pedig magának a határkérdésnek a problematikája.

A 11. századi Magyar Királyság határvédelméről, a határok mentén foganatosított intézkedéseiről a gyér forrásadottságok miatt keveset tudunk. Valószínűsíthető azonban, hogy a nyugati határon már ekkor is történtek kísérletek bizonyos mesterséges határok megteremtésére a korábbi természetes határokat

⁶² A Neumarkkal, valamint a Német Birodalom határviszonyaival kapcsolatban lásd *Karl Bosl*: Die Markengründungen Kaiser Heinrich III. auf bayerische-österreichischen Boden. *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte* 14. (1943–1944) 177–247.; *Peter Csendes*: „Regio finibus Ungarorum gladio ab hostibus adquisita.“ Überlegungen zur Geschichte der Ungarnmark in Österreich in *Babenberger-Forschungen. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* NF 42. (1976) 38–51.; *Friedrich Hausmann*: Siegfried, Markgraf der „Ungarnmark“ und die Anfänge der Spanheimer in Kärnten und im Rheinland. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* NF 43. (1977) 115–168.; *Karl Lechner*: Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich 976–1246. 3. kiadás. Wien–Köln–Graz 1985. 30–82.; *Brunner, K.*: Herzogtümer und Marken i. m. 178–184.; *Georg Scheibelreiter*: Die Babenberger: Reichsfürsten und Landesherrn. Bécs 2010.; *Herbert Kovacic*: Die Entstehung der östlichen Reichsgrenze entlang der March und Leitha in der Salierzeit. Der Wandel des Grenzgebietes zwischen dem Römischen Reich der Salier und dem Ungarischen Reich der Árpáden zu einer Grenze entlang der Flüsse Leitha und March. Dissertation. Wien 2019. A magyar határvédelemre lásd *Belitzky János*: Nyugatmagyarország védelmi rendszere és határőrnépei a középkorban. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. Bp. 1934. 56–73.; *Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szeffü László*: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 20. (1973) 639–660.; *Zsoltos Attila*: Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről. *Századok* 134. (2000) 99–116.; *Üő*: A magyar hadtörténet első évszázadai. Hadakozók és hadsereg az Árpádok korában (XI–XIII. század). In: *Üő*: Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és a hadtörténetírás határvidékéről. Bp. 2016. 11–23.

alapul véve. Az első erre vonatkozó adatunk éppen a 1043. évi német támadás kapcsán bukkan fel: az *Altaichi Évkönyv*ben olvasható, hogy a magyarok egy *opus* (ember alkotta objektum) segítségével elzárták a Rábca vizét. Jelen tudásunk szerint a 11. század során az efféle mesterséges védelmi rendszer objektumait (faktorlaszok, földhányások, erődítmények) a gyeprü szó jelölte.⁶³ Az is elképzelhető, hogy Nyugat-Magyarországon már ebben a században létezett (várkerület vagy vármegye) határvédelmi területi egység.⁶⁴ A magyar gyeprü-kutatás egyik marandó eredménye annak kimutatása, hogy amint a magyar állam birtokába vette a Kárpát-medencét, úgy tolódtak egyre kijebbe (illetve húzódtak vissza Nyugat-Magyarországon a magyar állam hatósugarának csökkenésével) a gyeprük.⁶⁵ Azt fontos leszögezni, hogy a gyeprü nem jelentett mai értelemben vett országhatárt. A kérdésben való eligazodást segítik még a források *speculator* (őr), *sagittarius* (lövő), *explorator* (leső) megnevezései (a kifejezések fordításai az alább idézett Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegefű László által írt tanulmányból származnak), amelyek szintén arra utalnak, hogy valamilyen szintű határszervezettség már a magyar történelem korai szakaszában is létezett.⁶⁶

Tanulmányom szempontjából érdemes hosszabban is foglalkozni a Német Birodalom nyugati határával, határszervezetével kapcsolatos problémakörrel. Itt a fent taglalt pluralisztikus berendezkedés a határvédelem szempontjából azt a sajátos helyzetet eredményezte, hogy a határkérdéssel mind a helyi uralkodóknak (esetünkben a Babenberg-dinasztia tagjainak), mind a német királyoknak foglalkozniuk kellett. A helyzetet bonyolította, hogy a „helyi” érdekek nem mindig estek egybe a Német Birodalom uralkodójának elképzeléseivel. Nyugati szomszédunknál a határszervezés már erőteljesebben intézményesült a 11. században, ami leginkább a határvédelmi feladatokat (részben pedig az egyházi térítéssel kapcsolatos kötelezettségeket) ellátó territóriumok, azaz őrgrofságok (németül *Mark*) létrehozását jelentette.⁶⁷ Ilyen területi egységek már Nagy Károly alatt létrejöttek, majd a későbbi királyok és császárok (különösen I. Ottó) újraszervezték ezeket.⁶⁸ Az 1041–1044 közötti események szempontjából külön említést érdemel az Osztrák Őrgrofság, *Ostmark*), melynek kialakulása a bajor telepések fokozatos keletre vándorlásával függött össze.⁶⁹ A bajor központból történő letelepedéshez a Duna végig egyfajta vezérvonalként szolgált, és vélhetően a telepítések, illetve a

⁶³ Kristó Gy. – Makk F. – Szegefű L.: Szempontok és adatok i. m. 639–641.

⁶⁴ Zsoldos A.: Confinium és marchia i. m. 102.

⁶⁵ Kristó Gy. – Makk F. – Szegefű L.: Szempontok és adatok i. m. 642.

⁶⁶ Uo. 650–656.; Zsoldos A.: Confinium és marchia i. m. 100.

⁶⁷ Boshof, E.: Das Salierreich und der europäische Osten i. m. 167–193.; Pösán L.: Németország a középkorban i. m. 30–79.

⁶⁸ Bosl, K.: Die Markengründungen i. m. 182–183.

⁶⁹ Scheibelreiter, G.: Die Babenberger i. m. 91. passim

különböző territóriumok szervezése már III. Ottó idején tervszerűen, az uralkodó figyelmével zajlott (amellett, hogy a bajor lakosság nyilván spontán módon is áramlott kelet felé).⁷⁰ Nem volt ez másként III. Henrik alatt sem. *Ostmark*ot ekkor a Babenberg-dinasztia képviselői – Adalbert, valamint fia, Lipót – irányították, a határvédelem is elsősorban rájuk hárult,⁷¹ és ők is (legalábbis elméletileg) Henriknek tartoztak hűséggel.

Számos adat maradt fenn arról, hogy III. Henrik az ekkor már meglévő örgrófságok mellé újabb Markok létrehozását is kezdeményezte, illetve támogatta. Ilyenek lehettek például a *Cseh Határörgrófság* és *Cham-Nabburg* néven ismert területi egységek – és ezzel el is érkeztünk az 1041–1044 közötti konfliktusok és a határkérdés kapcsolatához. A rendelkezésünkre álló források alapján ugyanis egy olyan új területi egység létezésére következtethetünk, amelyet III. Henrik kifejezetten a magyarokkal való konfliktusok kapcsán, vélhetően ezekre reagálva hozott létre: ez volt a *Neumark* másképpen *Ungarnmark* (mindkét elnevezés a szakirodalom találmánya, a korabeli források nem említik a terület nevét).⁷² Az alábbiakban az erre vonatkozó okleveles forrásokat vizsgálom, illetve helyezem a már bemutatott elbeszélő munkák mellé.⁷³

Ahogy azt felvázoltam, az évkönyvek, illetve krónikák híradásai arra mutatnak, hogy az 1041 és 1044 közötti német támadások egyik fontos (ha nem a legfontosabb) mozgatórugója lehetett a határok stabilizálásának, megerősítésének szándéka. Az 1042-ben lezajlott magyar betörés is csak a határőrvidékek területét érintette (*Ostmark*, Karintia). A német támadások számukra területi gyarapodással is jártak: egy a Morva folyó mentén elhelyezkedő (legfeljebb a Garamig húzó-dó, Pozsonyt és Hainburgot is magában foglaló) területsáv megszerzésével, illetve egy, a Lajta–Fischa folyók közötti régió visszavételével.

Fenti következtetéseimet nemcsak az elbeszélő források adatai támogatják, hanem néhány, III. Henrik által kibocsátott adománylevél is. Ezek segítségével pontosabban körvonalazhatjuk a III. Henrik által 1041–1044 során megszerzett terület kiterjedését, valamint megfogalmazhatunk néhány feltevést az uralkodó határvidéket érintő politikájáról és elképzeléseiről. Lássuk először röviden az iratok tartalmát.⁷⁴

⁷⁰ *Csendes, P.*: „Regio finibus Ungarorum” i. m. 39–41.

⁷¹ *Scheibelreiter, G.*: Die Babenberger i. m. 102–120.

⁷² *Bosl, K.*: Die Markengründungen i. m. 177–247.; *Csendes, P.*: „Regio finibus Ungarorum” i. m. 38–51.; *Hausmann, F.*: Siegfried, Markgraf der „Ungarnmark” i. m. 115–168.

⁷³ A bemutatandó, összesen 8 darab oklevelet lásd Heinrich III. Diplomata (a továbbiakban: DD H III). Ed. Heinrich Bresslau – Paul Kehr. (Diplomatum regum et imperatorum Germaniae V) Berlin 1931. 133., 136., 137., 141., 211., 212., 276., 277.

⁷⁴ Az oklevelekben szereplő területi egységekhez (*mansus, area*) lásd *Kovacic, H.*: Die Entstehung der östlichen Reichsgrenze i. m. 106–113. Kovacic egyik fontos megállapítása, hogy Siegfried maga

Az első oklevél 1045. március 7-én kelt Neuburgban. Ebben Henrik a felesége, Ágnes és Henrik (bajor) herceg közbenjárására egy bizonyos Siegfried örgrófnak adományozott 150 telket (*mansus*), amelyeket a Fischa, a Lajta és a Morva folyók között kellett felmérni (*mensurare*),⁷⁵ és amelyek a nevezett örgróf örgrófságában (*marcha*) helyezkedtek el.⁷⁶

A második dokumentum 1045. június 3-án Perschlingben került kibocsátásra. Henrik a hívének, Reginoldnak adományozott – Reisenberg felén kívül – 10 királyi telket (*regales mansos*), amelyek a Lajta és a Fischa folyók között találhatóak,⁷⁷ a Fischa partjához közel, mégpedig Siegfried örgróf területén (ezúttal *comitatus*).⁷⁸ Ugyancsak ezen a napon és ezen a helyen a német uralkodó Niederaltaich kolostorának juttatott 10 királyi telket (Ratmundus apát szolgálataiért cserébe) a Zaya folyónál,⁷⁹ a Siegfried örgrófnak adott birtok (*praedium*, de másutt a *comitatus* is használja, sőt a *pagust* is) mellett.⁸⁰

Fontos az az oklevél is, amely 1045. június 15-én kelt Aachenben, és amelyben Henrik – ismét Ágnes és Henrik herceg kérésére – több adományt is tett a már többször említett Siegfried örgrófnak. Elsőként 15 *areát* a Dunához közel, mégpedig Gebhard eichstätti püspök birtoka mellett, ezenkívül 30 királyi telket, amelyeket a „magyar út irányában” (*contra Ungaricam plateam*) kellett felmérni. Adományozott továbbá a Stillfried falva mellett fekvő falun kívül 20 *areát* a Morvánál,⁸¹ 100 királyi telket a „magyar út irányában”, továbbá az említett falutól kezdve további 100 királyi telket, melyek a Morva, Zaya és a Sulz folyók között helyezkednek el,⁸² és amelyeket a király egy küldötte jelöl ki (*per nostrum nuncium inibi demonstrantur*). Ismét megemlítetik, hogy ezek Siegfried örgróf területén (*in marcha et in comitatu*) találhatóak.⁸³

A fentiekén kívül érdemes még további négy dokumentumra hivatkozni: ezekben sem Siegfried örgróf, sem az általa vezetett területi egység nem szerepel, és az 1045-ös évnél későbbi keltezésűek, mindazonáltal – mivel a feltételezett *Neumark* területére eső helynevek olvashatóak bennük – tartalmaznak

választhatta ki, mely birtokokat kívánja az 1045. június 15-én kelt iratban szereplő területen (természetesen az oklevelekben megadott mennyiséghez tartania kellett magát).

⁷⁵ Az oklevelekben: Phiscaha/Fiscaha, Litaha, Maraha.

⁷⁶ DD H III. 133.

⁷⁷ Az oklevélben Risinperch néven szereplő Reisenberg a Lajta folyó mellett található.

⁷⁸ DD H III. 136.

⁷⁹ Az oklevelekben Zaiovie/Zaia.

⁸⁰ DD H III. 137.

⁸¹ Stillfried, mely az oklevélben Stillefidae névben szerepel, a Morva folyó jobb partján, a Dunától északra helyezkedik el. Lásd Kovacic, H.: Die Entstehung der östlichen Reichsgrenze i. m. 101.

⁸² Az oklevélben Svzaha, ez ugyanúgy a Morva jobb oldali mellékfolyója, mint a Zaya folyó, lásd Kovacic, H.: Die Entstehung der östlichen Reichsgrenze i. m. 108.

⁸³ DD H III. 141.

néhány számunkra fontos adalékot. Közülük kettő 1048-ban kelt, az egyik oklevél kibocsátásának helyszíne bizonytalan,⁸⁴ a másikat Regensburgban (április 8-án) adták ki.⁸⁵ Ezek a fenti földrajzi nevekhez két helynévvel járulnak hozzá: Sarasdorf,⁸⁶ valamint a Schwarza folyó.⁸⁷ A másik két oklevél egyaránt 1051. október 25-én kelt Hainburgban,⁸⁸ és mindkettő tárgyaként a hainburgi egyháznak juttatott adományok szerepelnek. Az egyikben Sieghartskirchen települést említik,⁸⁹ a másikban pedig a szóban forgó terület a Lajta és a Morva folyók, valamint Strachotín⁹⁰ és a Fischa folyó „kapuja” (*ostia*) között helyezkedik el. Fontos továbbá, hogy mindkét irat úgy hivatkozik a bennük szereplő térségre, mint amelyeket (a magyaroktól) fegyveres erőszakkal szereztek vissza.

Az első, amelyre a felsorolt oklevelek tartalmával kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet: az iratokban felbukkanó földrajzi nevek által körülhatárolható terület egybeesik azzal a régióval, amelyet az elbeszélő források szerint III. Henrik visszaszerzett a magyaroktól az 1041–1044-es betörései során (és amelyet István király 1031-ben megkapott). A krónikákból tudjuk, hogy a német uralkodó a Lajta–Fischa közét, valamint egy, a Morva folyó melletti területet szerzett meg. Az oklevelekben pedig – Siegfried örgróf territóriumának megjelölésekor – úgyszintén ezt a három folyót nevezik meg, továbbá a Zaya, a Sulz, a Schwarza folyókat: utóbbiak a terület még pontosabb behatárolását teszik lehetővé nyugat, illetve észak felé (amellett, hogy a Schwarza elhelyezkedése egyelőre kérdéses). A lokalizálásban segítenek a források által említett helynevek is: Pozsony, Hainburg, valamint az aacheni oklevélben olvasható Stillfried, továbbá Sarasdorf, Sieghartskirchen és Strachotín is.

A *NeumarklUngarnmark* topográfijáról tehát a következőket mondhatjuk el: északi-keleti irányban körülbelül 80, nyugat-keleti irányban 20 kilométer kiterjedésű lehetett, kivéve a Dunától északra és keletre eső részt, ahol a Morva torkolatánál és Hainburgnál valamivel hosszabb (kb. 30 kilométer) volt. A területi egység legészakibb pontját a Zaya folyóhoz, Bécs környékére helyezhetjük (a Weinviertelhez), a legdélebbi pedig Reisenberg lehetett. Kelet-nyugati irányban a

⁸⁴ DD H III. 211. Egyes feltételezések szerint ez az oklevél nem 1048-ban, hanem 1044-ben keletkezett. Az oklevél kiadásának helyszíne bizonytalan. Ezekről lásd az oklevél kiadásához fűzött kommentárt.

⁸⁵ DD H III. 212.

⁸⁶ Az oklevélben: Sarachesdorf, a település a Lajta folyó mellett található.

⁸⁷ Az oklevélben Suarzaha néven szereplő folyó nem azonosítható teljes bizonyossággal, lehetőségként felmerül, hogy a Lajta folyó felső szakaszáról van szó, de a mai Csehországban található Svratka folyó is szóba jön. Lásd az oklevél kiadásához fűzött kommentárt, valamint *Kovacic, H.*: Die Entstehung der östlichen Reichsgrenze i. m. 112. 432. jegyz.

⁸⁸ DD H III. 276., 277.

⁸⁹ Az oklevélben Sieghartteschiriha néven szereplő helység Alsó-Ausztriában található.

⁹⁰ Az oklevélben Strachtinként szereplő helység a mai Csehországban található.

territórium leginkább egy képzeletbeli, a Strachotín és a Fischa (akkori) torkolata között húzott vonallal fedhető le.⁹¹

Fontos továbbá, hogy – míg az elbeszélő forrásokban a terület körülbelüli elhelyezkedésén kívül mást nem tudunk meg a régióról –, az oklevelek egyértelművé teszik, hogy egy Siegfried nevű örgróf által irányított konkrét területről van szó, mely *marcha*, *comitatus*, *praedium* vagy *pagus* megjelöléssel szerepel. Eltekintve most az eltérő kifejezések okozta fogalmi problematikától, az egyértelműnek tűnik, hogy egy frissen alapított határvidéki területről (véltetően határörgrófságról) beszélhetünk, amelyet Henrik a Magyar Királyságba vezetett hadjáratai következményeképpen szervezhetett meg. Jól összecseng ezzel a két 1051-es oklevél tartalma, amelyek említik, hogy a területet fegyverrel szereztek vissza a magyaroktól.⁹² Bár a territórium pontos megnevezése nem szerepel egyik forrásban sem, a szakirodalom ezt nevezi a 19. század közepe óta *Neumark*nak vagy *Ungarnmark*nak. Az utóbbi elnevezés nem véletlen, az aacheni irat „*contra Ungaricam plateam*” kitételéből is láthatjuk, hogy a terület létrehozásakor fontos szempont lehetett a magyarokkal szembeni háborúskodás, illetve az ezt kísérő védekezés és támadás. A határörgrófság élére Henrik egy határörgróft is kinevezett: az említett Siegfriedet. Azt, hogy ez a területi egység ezekben az években szerveződött – vagy éppen szerveződőben volt – nemcsak az teszi valószínűvé, hogy a német uralkodó által újonnan, fegyveres erővel megszerzett határsávról volt szó, hanem az oklevelek többszöri említései arról, hogy bizonyos itt adományozott telkeket fel kell mérni, illetve ki kell jelölni.⁹³ Azontúl tehát, hogy Henrik katonai hódítás útján megszerezte ezt a határvidéki sávot, ennek tudatos megszervezésére és betelepítésére, hosszú távon tehát a politikai értelemben vett stabilizálására is törekedett. Erre világítanak rá azok az adományai, amelyeket a hainburgi egyháznak tett: Hainburg ugyanis fontos bástyának számított a magyarokkal szemben, ahonnan biztosítani lehetett a terepet a Dunától délre, továbbá az itteni egyház *Ungarnmark* egyházi központja lehetett.⁹⁴

Az új határörgrófság megszervezése minden bizonnyal már az Aba és Henrik között 1043-ban megkötött béke után megkezdődött: egy Reichenauai Hermann által megőrzött adat alapján arra következtethetünk, hogy Henrik elsőként Adalbert örgróf fiát, Lipótot nevezte ki a terület élére, ő azonban nem sokkal

⁹¹ Kovacic, H.: Die Entstehung der östlichen Reichsgrenze i. m. 104–105.

⁹² A fegyverrel megszerzett területek uralkodói javaknak számítottak, és általa kerültek újonnan kiosztásra. Uo. 106.

⁹³ Ehhez lásd Uo. 110–111.

⁹⁴ Uo. 111.

ezután meghalt.⁹⁵ A ránk maradt oklevelek szerint majdnem két évig tartott, mire Henrik új őrgrófot állított Lipót helyére: a már említett Siegfriedet. Siegfried származásáról a külföldi szakirodalomban évtizedek óta komoly viták folynak: lehetőségként felmerült a közép-rajnai származása,⁹⁶ valamint a Babenbergekkal való (szász) rokonsága is.⁹⁷ Siegfried a későbbi, a területhez köthető oklevelekben már nem jelenik meg, és egyéb adatok alapján feltételezhető az is, hogy nem állt már a *Neumark* élén.⁹⁸ Ezzel összefüggésben az is bizonytalan, hogy mi lett magának a területnek a sorsa. Az *Ungarnmark* nagy valószínűséggel nem volt hosszú életű, és 1051 után már nagy valószínűséggel a terület a Babenbergekekhez kerülhetett.⁹⁹

Összegzés

A korábbi német és magyar kutatás – saját jelenük szempontrendszerét alkalmazva a 11. századi viszonyokra –, III. Henrik 1041 és 1044 közötti támadásait a Német Birodalomnak a Magyar Királyság függetlenségének megszüntetésére, hegemon alávetésére irányuló expanziós külpolitikai törekvéseivel magyarázta. Az elmúlt néhány évtized német szakirodalma – valamint a magyar kutatók közül Varga Gábor is – azonban a német betöréseket a 11. század viszonyaiba helyezve láttatta, és ebben az értelmezési keretben a Német Birodalom Magyarországgal szembeni hegemon-expanziós törekvéseiről nem beszélhetünk. Írásom második részében egy saját hipotézist fejtettem ki. Nézetem szerint a szóban forgó évek magyar–német konfliktussorozatát a két fél arra irányuló törekvései magyarázhatják, hogy sikeresen stabilizálják a folyamatos konfliktusokkal terhelt határviszonyokat. Vélekedésemet az elbeszélő források adatai, valamint a korabeli oklevelek is alátámasztják, és segítségükkel jól körvonalazható a *Neumark* (más néven *Ungarnmark*), egy III. Henrik által ezekben az években megszervezett új, Magyarországgal szomszédos határőrgrofság létrejötte.

A német tudományos álláspont a *Neumark/Ungarnmark* – valamint általában a Henrik által alapított határőrgrofságok – kérdésében nem egységes. Az utóbbi évtizedekben, éppen a már bemutatott új szempontokat felvonultató munkákban több szkeptikus álláspontot is olvashatunk ezzel kapcsolatban.¹⁰⁰ Úgy

⁹⁵ Hermann Augiensis Chronicon. MGH SS V. 123.; Igaz, a Lipót és a Neumark közötti összefüggésre nincs egyértelmű bizonyíték, ugyanis a krónikában csak Lipót őrgroffá történő kinevezése szerepel, konkrét terület megnevezése nem. Kovacic, H.: Die Entstehung der östlichen Reichsgrenze i. m. 98.

⁹⁶ Scheibelreiter, G.: Die Babenberger i. m. 113–114.

⁹⁷ Csendes, P.: „Regio finibus Ungarorum” i. m. 43–46.

⁹⁸ DD H III. 209. Siegfried ebben az oklevélben már más szerepkörben tűnik fel.

⁹⁹ Bosl, K.: Die Markengründungen i. m. 183–184.

¹⁰⁰ Brunner, K.: Herzogtümer und Marken i. m. 185–189.; Uő: Welche Marken? Jahrbuch für Landeskunde 62. (1996) 159–169.; Weinfurter, S.: The Salian Century i. m. 110.

gondolom, hogy – amellet, hogy a források adatait meggyőzőnek tartom a Neumark létezését illetően – a német uralkodó új határőrvidékek létrehozására irányuló politikája beleilleszthető abba a szempontrendszerbe, amelyet az utóbbi évtizedek szakirodalmá alakított ki III. Henrik uralkodásával, a korszak viszonyaival kapcsolatban. *Neumark* esetében is elmondható ugyanis, hogy Henrik nem olvasztotta be a Német Birodalomba ezt a területet, hanem az *Ungarnmark* élére állított Siegfriedet a Birodalmat átfogó személyes viszonyrendszer keretébe illesztette bele. Az őgróf pedig neki – még inkább az ő transzperszonális méltóságának – tartozott hűséggel. Ezen a ponton érdemes felidézni III. Henriknek azt a kormányzási alapelvét, hogy birodalmát igyekezett szétaprózva irányítani, illetve meggátolni, hogy egy személy kezében túlságosan nagy területi hatalom összpontosuljon. Talán ez lehetett az oka, hogy a magyaroktól elfoglalt térséget nem a Babenbergerek által irányított Ostmarkhoz csatolta (akiknek a segítségét bizonyíthatóan felhasználta a magyarok elleni háborúi során), hanem a közép-rajnai származású Siegfriedet nevezte ki a terület élére. Ennek azonban ellentmond, hogy Henrik eredetileg valószínűleg Babenberg Lipótot, Adalbert osztrák őgróf fiát akarta kinevezni, ő azonban 1043-ban elhunyt; továbbá láthattuk, hogy egyes feltevések szerint Siegfried és a Babenberg-dinasztia között is lehetett valamiféle rokonság. Leszögezhetjük azt is: annak ellenére, hogy Siegfried őgróf területe a forrásokban olvasható földrajzi adatok segítségével viszonylag jól körülhatárolható, mégsem beszélhetünk mai értelemben vett, szigorúan rögzített földrajzi határokról. Ez főleg annak fényében lehetett így, hogy az *Ungarnmark* biztosan nem volt hosszú életű, és a Német Birodalom, illetve a Magyar Királyság határvidékén az elkövetkező évtizedekben is folyamatosak voltak a helyi konfliktusok. Végezetül, számomra III. Henrik *rex pacificus* eszménye, valamint a birodalom határaival kapcsolatos intézkedései nem tűnnek összeegyeztethetetlenek, hiszen a *Markok* létrehozása történhetett a határok védelme, stabilizálása, megbékítése érdekében is. Azt azonban nem tartom kielégítőnek, hogy pusztán a béketeretetés vágyával magyarázzuk a német király magyarországi expedícióit. A kutatás modern szempontjait magam is elgondolkodtatónak találom, mégis úgy vélem, ha kizárólag a friss szemléletmód alapján vizsgáljuk III. Henrik uralkodását és az 1041–1044 közötti német–magyar konfliktussorozatot, akkor ugyanúgy nem kapunk teljes képet, mintha a korábbi, a korszakra a mai viszonyokat visszavetítő elképzeléseket vesszük alapul. Az elmúlt évtizedekben megfogalmazott értelmezések III. Henrik alakját, tevékenységét talán túlságosan a földtől elrugaszkodva, kozmológiai perspektívából próbálják megragadni, és a szakrális, transzperszonális királyeszmének, valamint Henrik üdvtörténeti küldetésének hangsúlyozásával eltávolodnak az olyan gyakorlatias szempontoktól, mint amilyenek például a határ mentén zajló etnikai-politikai konfliktusok. Úgy vélem, annak ellenére,

hogy a mai jogi értelemben vett intézményesült államokról, külpolitikáról vagy határokról valóban nem beszélhetünk még a 11. századot illetően, a korszak forrásai alapján valószínű, hogy a határok szervezése már ekkor eljutott az intézményesülés egy bizonyos fokára. Minden bizonnyal már ekkor léteztek – magyar és német oldalon is – olyan jól szervezett vagy szervezés alatt álló területi egységek, amelyek határvédelmi célokat szolgáltak, így azt is elképzelhetőnek tartom, hogy Henrik éppen egy ilyen szervezeti egység létrehozását tűzte ki célul, amikor a szóban forgó években Magyarországra támadt. III. Henrik uralkodását ugyan valóban körülleghette a teokratikus-transzperszonális uralkodóeszmény, és erre építve, személyes, hűbéri kapcsolati hálóján keresztül irányította a Német Birodalmat, a nyugati keresztény világot, amelyben nem léteztek még sem jogi-intézményi értelemben vett nemzetállamok, sem ezek konfliktusai, és amelyeknek a belső és külső határai, viszonyai állandó mozgásban, változásban lehettek. Mindez azonban nem zárja ki azt, hogy Henriknek olyan gyakorlatias kérdésekre is megoldást kellett találnia, mint a bajor–magyar határon évtizedek óta zajló határvillongások, és az is elképzelhető, hogy a keresztény uralkodó elképzeléseiben szerepelt a mindenkori magyar uralkodó hűbéressé tétele is.

THE HUNGARIAN–GERMAN CONFLICTS OF 1041–1044 FROM A NEW PERSPECTIVE

By Iván Kis

SUMMARY

The paper explores the conflict between the Kingdom of Hungary and Emperor Henry III between 1041 and 1044. The topic was raised by a scholarly dispute. While the supporters of the 'traditional view' (Ferenc Makk, György Györffy, or Gyula Kristó) thought that the campaigns that Henry III launched at that time were motivated by an expansive-hegemonic drive, a more recent opinion, represented by Gábor Varga, proposes that the German incursions should rather be interpreted in the framework of the German emperor's 'peace-making' ideological program. The present paper offers a middle-of-the-road approach. It argues that the steps taken by the Emperor concerning the Kingdom of Hungary cannot be understood either through the examination of his expansive-hegemonic aspirations or in terms of his 'peace-making' program. Rather, the solution is somewhere between the two, and the conflict should in fact be explained by the efforts of both parties, especially the Germans, to stabilize the conflict-ridden relations along the borders.